

УДК 336.22:342.9

О. Ільницький, кандидат юридичних наук, асистент кафедри адміністративно-го та фінансового права Львівського національного університету ім. І. Франка

Характеристика правового спору з позицій концепції правовідношення

Дослідження правових спорів викликає ширий науковий інтерес не лише в межах загальної теорії права та юридичної конфліктології, а й у галузевих правових науках. Однією із перспектив вказаного напрямку наукового пошуку є розвиток концепції «правовий спір — правовідношення»¹. Формування підходу до правового спору як різновиду правовідношення вимагає з'ясування низки питань, які стосуються природи такого правовідношення, його місця у класифікаційних групах, виявлення складу та характеристики елементів тощо.

Характеризуючи будь-які правовідносини, первинно постає питання з'ясування їхньої юридичної природи та належності до певних груп за правовим призначенням. На сьогодні відомі такі основні групи правовідносин: регулятивні й охоронні; матеріальні і процесуальні.

Незважаючи на поширеність досліджуваної концепції з'ясування поняття правового спору через правовідносини в межах галузевих правових наук, більшість авторів обмежуються констатацією аргументів на підтримку цієї теорії. Усе це створює необхідність продовження наукового дослідження щодо поглиблення вказаної теорії, спираючись на результати досліджень теоретиків права у сфері вчення про правовідношення.

Метою цієї статті є характеристика правових спорів через з'ясування їх класифікаційної групової належності серед традиційних видів правовідносин.

Не вважаємо за доцільне звертатися на сторінках цього дослідження до детального аналізу позицій тих авторів, які ототожнюють спір як правовідношення із матеріальним правовідношенням, з якого він

¹ Про це детальніше див.: Ільницький О. В. Земельні спори та порядок їх вирішення в Україні: адміністративно-правовий підхід: монографія / О. Ільницький. – Львів, 2011. – С. 36–56; Ільницький О. В. Загальнометодологічні положення до визначення поняття правового спору / О. В. Ільницький // Підприємництво, госп-во і право. – 2008. – № 3. – С. 27–31.

виник (прихильники матеріального підходу), чи процесуальним правовідношенням, у якому він вирішується (процесуальний підхід). У такому випадку цілком очевидними стають підстави віднесення спорів до певних класифікаційних груп правовідносин, як і помилковість їхніх аргументів, що своєю підставою мають неправильні засновки. Характеристику правового спору ми вважаємо за необхідне подавати з позицій його самостійного значення.

Підставою для поділу правовідносин на групи регулятивних та охоронних одними авторами прийнято вважати характер їхнього змісту¹, іншими — цілі дії цих правовідносин². Незалежно від розуміння підстави для класифікації, надаючи характеристику цих двох груп правовідносин, науковці підтримують класичний варіант С. С. Алексєєва, на думку якого регулятивне за характером змісту правовідношення викликають до життя норми права та юридичні факти (події та правомірні дії), у той час як охоронні виникають на основі охоронних норм і правопорушень, вони дотичні до виникнення та реалізації юридичної відповідальності, яка передбачена у санкції охоронної норми³.

Саме на здобутках цієї концепції засновується розуміння спору як окремого охоронного за своїм призначенням правовідношення. Аргументи його авторів ґрунтуються на тому, що спір про право не є тотожним регулятивному матеріальному правовідношенню, бо його існування може лише допускатися до винесення рішення юрисдикційним органом, у той час як спір вже існує. Крім того, спір може виникнути із помилки суб'єкта про наявність у нього відповідного права і пред'явлення необґрунтованих претензій. Але в обидвох цих випадках спір існує як засіб охорони існуючого чи уявного права і відповідно є правовідношенням охоронного характеру, змістом котрого є права та обов'язки сторін спору щодо переконання один одного у своїй правоті, які виражаються у закріплених законом правах і обов'язках сформулювати, обґрунтувати і довести свої вимоги та заперечення⁴. Право

¹ Теория государства и права : учеб. для студ. вузов / С. С. Алексеев, П. Т. Васильков, И. Я. Дюрягин и др. ; под ред. С. С. Алексеева. – М. : Юрид. лит., 1985. – С. 326.

² Стариков Ю. Н. Курс общего административного права : в 3 т. / Ю. Н. Стариков. – М. : НОРМА (Изд. гр. НОРМА-ИНФРА М), 2002. – Т. 1 : История. Наука. Предмет. Нормы. Субъекты. – 2002. – С. 414.

³ Теория государства и права : учеб. для студ. вузов / С. С. Алексеев, П. Т. Васильков, И. Я. Дюрягин и др. ; под ред. С. С. Алексеева. – М. : Юрид. лит., 1985. – С. 326.

⁴ Бутнев В. В. Спор о праве как организационно-охранительное правоотношение / В. В. Бутнев // Проблемы защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство : межвуз. сб. науч. трудов. – Ярославль : Изд-во Яросл. ун-та, 1981. – С. 48–49.

кожної зі сторін заявляти вимоги та заперечення на захист своїх суб'єктивних прав та законних інтересів у спірному відношенні утворює юридичний зміст матеріального охоронного правовідношення, яким є правовий спір¹.

Н. В. Сухарева, розмірковуючи про два види адміністративних правовідносин «конфліктного типу» (перше виникає в результаті вчинення адміністративного правопорушення та застосування до порушника заходів впливу з метою охорони державного та громадського порядку; друге — в результаті виникнення припущення про порушення або ж фактичного порушення владним суб'єктом, який діє від імені держави, прав і свобод громадян), визначає їх як правоохоронні та вертикальні².

Правовий спір як матеріальне охоронне правовідношення, у межах якого здійснюється захист прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, трактують І. М. Зайцев та О. Б. Зеленцов³.

Протилежною є позиція К. І. Комісарова, на думку якого, у більшості випадків для нормалізації суспільних відносин достатньо прояву регулятивної функції права, що зумовлюється головною відмінною рисою будь-якої (у тому числі регулятивної) юридичної норми — забезпечення її дії силою державного примусу. Тому саме по собі порушення прав чи обов'язків сторонами ще не означає переходу від регулятивного до охоронного правовідношення. Будь-який збій у правовому зв'язку дає привід заінтересованій стороні вимагати від іншої усунення перешкод (що являє собою основний зміст правового спору), така вимога здійснюється у вигляді взаємодії самих сторін, не виходить за рамки регулятивного правовідношення, а становить один із елементів самоуправління сторонами їхньою взаємною поведінкою. У таких випадках можна говорити про динаміку, розвиток, діалектику регулятивних правовідносин, але поки що не про трансформацію їх в охо-

¹ Кіценко В. С. Поняття та структура податкового спору як виду правового спору / В. С. Кіценко // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 459 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10kvcvhc.pdf>

² Сухарева Н. В. Административный процесс. – С. 12 [Електронний ресурс] // Публикации Адвокатского бюро «Адвокат Сухарев и партнеры». – Режим доступу: http://www.advocacy.ru/pub/adm_3_prozess.pdf – Заголовок з екрана.

³ Див. про це: Зайцев И. М. Сущность хозяйственных споров : монография / И. М. Зайцев. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – С. 84 –85; Зеленцов А. Б. Теоретические основы правового спора : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01; 12.00.14 / Зеленцов Александр Борисович. – М., 2005. – С. 13.

ронні, які виникають лише у випадку, коли учасник регулятивного правовідношення починає вживати заходів до примусової реалізації своїх прав та обов'язків. Тут регулятивне правовідношення стає вже предметом правоохоронної діяльності¹.

Для виникнення правоохоронного відношення недостатньо факту невиконання зобов'язань, потрібно також звернення від уповноваженої сторони до органу держави за сприянням у захисті належних їй прав². Регулятивне правовідношення, як правило, є двостороннім. Охоронне правовідношення відрізняється тим, що в ньому практично завжди бере участь юрисдикційний орган, від якого залежить, чи приводить в дію державний примус (що й становить той особливий детермінуючий характер змісту охоронного правовідношення. — *Авт.*). З огляду на це за своєю юридичною природою охоронні правовідносини, як правило, є процесуальними³, що взагалі ставить під сумнів можливість формули «матеріальне охоронне правовідношення».

Таким чином, зробити однозначний висновок з цього питання досить складно. У позиціях про віднесення спору як правовідношення до групи регулятивних спостерігається поступове та плавне з'єднання того правовідношення, з якого виник спір, та його самого, «наступаючи» на автономність останнього. Окрім того, жодна з диспозицій приписів норм права не визначає юридичних фактів для виникнення правового спору, що є відмітною ознакою регулятивних взаємин, оскільки його існування для держави небажане, але водночас регулювання є необхідним засобом для забезпечення дотримання норм права. Останнє ж, на думку О. С. Іоффе та М. Д. Шаргородського, є однією з ознак охоронного правовідношення у правовій системі держави⁴.

Також лише з частиною умовності можна підтримати позицію про віднесення спору до групи охоронних правовідносин. Незважаючи на бажання задекларувати тут самостійність спору, її автори все ж на-

¹ Комиссаров К. И. К теории гражданско-процессуальных правоотношений / К. И. Комиссаров // Вопросы эффективности судебной защиты субъективных прав : межвуз. сб. науч. тр. – Вып. 65. – Свердловск, УрГУ : Свердл. юрид. ин-т, 1978. – С. 67–68.

² Толстой Ю. К. К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. – С. 48.

³ Комиссаров К. И. К теории гражданско-процессуальных правоотношений / К. И. Комиссаров // Вопросы эффективности судебной защиты субъективных прав : межвуз. сб. науч. тр. – Вып. 65. – Свердловск, УрГУ : Свердл. юрид. ин-т, 1978. – С. 68.

⁴ Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1961. – С. 195.

ближають його до відносин у процесі вирішення суперечності: природа охоронного правовідношення базується на застосуванні у тій чи іншій формі засобів державного примусу до виконання взаємних прав та обов'язків, відновлення статусу особи в результаті вчиненого порушення. Тому цілком закономірним у цьому випадку є віднесення до групи учасників охоронного правовідношення юрисдикційних органів чи інших носіїв можливості застосування примусу від імені держави, як це робить Ю. К. Толстой та К. І. Комісаров. Утім такі органи є учасниками не самого спору, а окремої процедури, яка складається з його вирішення.

Спір може виникнути як із реального порушення прав, так і за відсутності такого, у разі наявності помилки сторін щодо їх взаємних прав та обов'язків. У спорі також не йдеться про будь-який особливий примус, окрім як загального зобов'язання до дотримання правових норм, що існує і в рамках правовідносин, які виникають на підставі регулятивних норм. Водночас ці ознаки є визначальними для з'ясування природи правовідносин, яким вони притаманні, як охоронних¹.

Зовні спір як правовідношення справді наближається до групи охоронних відносин. Причиною цього перш за все є виведене попередньо призначення цієї групи відносин — захист прав, свобод та інтересів, відновлення їх стану, що зазнав порушення. Це ж призначення визначають і за правовим спором, як правовідношенням. Спір справді є способом забезпечення від порушень, оскільки його зміст становить правомірна поведінка сторін по врегулюванню взаємних розбіжностей. Утім призначенням традиційних охоронних правовідносин є активний захист тих прав, свобод та інтересів, які вже порушені, водночас спір охороняє права, свободи та інтереси осіб (як допустимого порушника, так і постраждалого) від нових порушень, які можливі у процесі ескалації суперечностей з правової позиції та конфронтацій, визначаючи міру дозволеної поведінки особи з відстоювання власної позиції при дійсному чи уявному порушенні.

Підсумовуючи, слід зауважити, що для найбільш правильного визначення характеристики категорії правових спорів як правовідносин за характером змісту їх слід визначати, на нашу думку, як особливе правовідношення — «конфліктне» (вказуючи на первинну соціально-

¹ Харитонova О. І. Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади та права природа : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / О. І. Харитонova. – Одеса, 2004. – С. 16–17.

психологічну природу походження цієї форми правової взаємодії). Відповідно, своєю ціллю воно має охорону прав, свобод та інтересів його учасників від подальших порушень у процесі з'ясування правових позицій з приводу протилежного розуміння сторонами свого статусу у змісті первинних відносин за допомогою забезпечення державним примусом належної реалізації сторонами визначених у правових нормах своїх прав і обов'язків.

Не менш актуальним та дискусійним є питання щодо елемента правової природи «конфліктного» правовідношення: є вона матеріальною чи процесуальною?

О. Б. Зеленцов, проводячи розмежування участі юрисдикційного органу у процедурі вирішення спору та самому спорі, порівнюючи статус учасників, доходить однозначного висновку про матеріально-правову природу спору як правовідношення¹.

На противагу йому, Ю. М. Козлов та Є. Б. Лупарев пропонують розглядати матеріально-правову та процесуально-правову характеристику спору, включаючи до складу їх суб'єктів і органи адміністративної юрисдикції². Але у цьому випадку автори припускаються непослідовності у своїх судженнях, оскільки їхні висновки про самотійність спору як правовідношення (комплексного матеріально-процесуального характеру) заходять у суперечність із викладеними тезами, за якими один із аспектів спору зводиться до процедури його вирішення і спір як правовідношення знову ж таки ототожнюється із процесуальними відносинами щодо його вирішення.

Розмірковуючи про правовий статус учасників спору, М. Б. Зейдер доводить самотійність «конфліктного» правовідношення, тим самим піддаючи критиці і віднесення його за правовою природою до матеріально-правових або ж процесуальних правовідносин. Від процесуальних він перш за все відрізняється часом свого існування — спір виникає до початку юрисдикційного процесу. І навіть якщо спір перенесений у процес, то він припиняє своє існування з винесенням рішення чи укладенням угоди, тобто задовго до закінчення процесу. Окрім того, його особливості полягають у суб'єктному складі (у ньому не бере

¹ Зеленцов А. Б. Теоретические основы правового спора : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01; 12.00.14 / Зеленцов Александр Борисович. – М., 2005. – С. 13.

² Козлов Ю. М. Административные правоотношения : учеб. пособие / Ю. М. Козлов. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 134–135; Лупарев Е. Б. Административно-правовые споры : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.14 / Лупарев Евгений Борисович. – Воронеж, 2003. – С. 13, 51, 62.

участі юрисдикційний орган) і у взаємозв'язку суб'єктів (як відомо, усі учасники процесу безпосередньо не пов'язані один з одним, а лише з юрисдикційним органом, через що процесуальні зв'язки — це відносини влади арбітра та підлеглості всіх інших учасників процесу)¹.

Утім головна відмінність, на думку І. М. Зайцева, полягає у змісті прав та обов'язків суб'єктів спору і процесуального відношення. Учасники спору не можуть змінювати позов (оскільки його ще не існує), знайомитися з матеріалами справи (оскільки і справи ще немає), давати заперечення на позов і т. д.²

На нашу думку, основна причина виникнення проблем при визначенні правової природи спору як правовідношення полягає: по-перше, у перенесенні стереотипів процесуального правовідношення з вирішення спорів на ознаки самого спору як правовідношення в силу їх суміжного існування, а також стадійності розвитку конфлікту, що проєктується дослідниками як триваючий і динамічний характер самого «конфліктного» правовідношення, в якому він об'єктивується³.

Водночас динаміка взаємодії сторін спору у правовому значенні зумовлює якісне перевтілення їх взаємозв'язків у нову стадію та нові супутні правовідношення (у тому числі реалізація права на звернення за захистом до юрисдикційного органу — до виникнення нового процесуального правовідношення з вирішення спору). Будь-яка активність суб'єкта щодо власних дій та протидії іншій стороні у правовому спорі є лише реалізацією власних прав та обов'язків у межах звичайного матеріально-правового відношення. Ці дії також не є процесуальними, оскільки таке їх розуміння не узгоджувалося б із загальними позиціями теорії юридичного процесу (ані з «широким» розумінням процесу, ані з «вузьким» юрисдикційним).

Також висновку можна дійти у разі порівняльного аналізу ознак процесуальних правовідносин, які подаються Є. Г. Лук'яною⁴. Спір як правове відношення не є засобом реалізації охоронних матеріальних

¹ Зейдер Н. Б. Гражданские процессуальные правоотношения / Н. Б. Зейдер. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1965. – С. 26–29.

² Зайцев И. М. Сущность хозяйственных споров : монография / И. М. Зайцев. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – С. 85.

³ Див. про це: Лупарев Е. Б. Административно-правовые споры : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.14 / Лупарев Евгений Борисович. – Воронеж, 2003. – С. 249–253; Хаманева Н. Ю. Теоретические проблемы административно-правового спора / Н. Ю. Хаманева // Государство и право. – 1998. – № 12. – С. 30–31.

⁴ Див. про це: Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права / Е. Г. Лукьянова. – М. : НОРМА, 2003. – 240 с.

правових норм та не виступає службовим щодо первинних матеріальних правовідносин. При цьому одразу слід наголосити, що «конфліктні» правовідносини (спори) та первісні матеріальні, на основі яких виникають перші, тісно пов'язані між собою. Утім не слід використовувати щодо цих («конфліктних») правовідносин поняття «другорядні» чи «службові», оскільки жодні з правовідносин з моменту виникнення такими не є, бо набувають самостійного правового значення для сторін, між якими вони існують. Точніше, можна говорити саме про похідний характер «конфліктного» правовідношення від первинного матеріального, оскільки для виникнення спору між сторонами повинен існувати матеріальний правозв'язок щодо об'єкта (або бути уявним з точки зору хоча б однієї із сторін), права та інтереси у якому захищатимуться та наявність якого доводитиме одна зі сторін у спорі.

Невластивим для спору є і владний характер процесуальних правовідносин, які будуються на засадах субординації по вертикалі, оскільки однією з їх сторін завжди виступають суди чи інші компетентні органи, наділені владними повноваженнями щодо сторін у процесі¹. Через це суб'єктний склад спору відповідає первинним матеріальним правовідносинам, на відміну від процесуальних. Відповідно, у спорі також відсутній прояв діяльності заради «чужого» матеріально-правового інтересу для окремих учасників (стосується до діяльності юрисдикційних органів, для яких власним визнають лише можливість існування процесуального інтересу, в силу відсутності прав на об'єкт спірних матеріально-правових відносин²).

Усе це дає підстави стверджувати, що спір як правовідношення є матеріально-правовим, а не процесуальним за своєю правовою природою.

Таким чином, на нашу думку, правовий спір як особливий вид правовідношення слід відносити до специфічної групи «конфліктних» матеріальних правовідносин. На підставі наведеного подальшому де-

¹ Див про це: Щеглов В. Н. Гражданское процессуальное правоотношение / В. Н. Щеглов. – М. : Юрид лит., 1966. – С. 25–28, 165; Щеглов В. Н. Субъекты судебного гражданского процесса : [лекции для студентов] / В. Н. Щеглов. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1979. – С. 48–50.

² Див про це: Зейдер Н. Б. Гражданские процессуальные правоотношения / Н. Б. Зейдер. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1965. – С. 29; Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України : Академічний курс : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / М. Й. Штефан. – К. : Концерн «Вид. дім «Ін Юре»», 2005. – С. 86–87; Щеглов В. Н. Субъекты судебного гражданского процесса : [лекции для студентов] / В. Н. Щеглов. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1979. – С. 32.

тальному з'ясуванню підлягають проблеми змісту вказаних правовідносин, що дозволить зробити крок на зустріч удосконаленню правового регулювання цього соціально-правового явища, а отже — забезпеченню конструктивного характеру цієї форми взаємодії з високим рівнем потенціалу негативних наслідків.

Ильницкий О. Характеристика правового спора с позиций правоотношенческой концепции

Статья посвящена проблемам определения характеристики правовых споров как особого вида правоотношений. На основании анализа результатов исследований автор приходит к выводу, что правовой спор является «конфликтным» материальным правоотношением.

Ключевые слова: правоотношения, правовой спор, конфликт.

Пнытскы О. Description of land disputes from positions relationships concept

The article focuses on the problems of determining the characteristics of legal disputes as a special type of relations. Based on the analysis of research results, the author concludes that the legal dispute is a «conflict» of material legal relationship.

Keywords: legal relationship, legal dispute, conflict.